

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.043>
УДК 355.48(477:470)“2022/...”

**«...КАДИРІВЦІ ХОДЯТЬ ПО БУДИНКАХ,
КИДАЮТЬ ГРАНАТИ У ПІДВАЛИ, РІЖУТЬ ЛЮДЕЙ
І ГВАЛТУЮТЬ»: (НЕ)ВІДОМА ІСТОРІЯ
ОКУПАЦІЇ смт БОРОДЯНКА НАВЕСНІ 2022 р.**

Інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська

Мета — доповнити джерельну базу усноісторичних свідчень про умови виживання жителів Київщини під час російської окупації в лютому — березні 2022 р., зокрема у смт Бородянка Бучанського р-ну. На початку повномасштабного вторгнення Бородянка опинилася у числі населених пунктів, через які пролягав маршрут російського наступу на Київ. Тож місцеві жителі стали очевидцями бойових дій, а відтак і окупації. Поведінка загарбників, серед яких було чимало кадірівців, відзначалася особливою жорстокістю, таким чином враження бородянківців можуть слугувати додатковим джерелом інформації про воєнні злочини Росії в Україні. Основний **метод** — інтерв'ювання за питальником, розробленим та апробованим упродовж 2022—2023 рр. під час фіксації усноісторичних свідчень на Чернігівщині. З урахуванням особливостей поводження особового складу різних ворожих військових формувань (кадірівці, буряти, росіяни та ін.) у регіонах нашої країни для опитування респондентів на Київщині було використано розширений варіант питальника. Запропоноване нижче інтерв'ю містить спогади очевидці про численні звірства окупантів у Бородянці, про досвід зустрічі з ними мирного населення, про взаємодопомогу між жителями селища в умовах повної ізоляції, про психоемоцій-

Цитування: «...кадірівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 43—58. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.043>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

ні реакції представників старшого покоління, які були свідками ще Другої світової, на події сучасної війни тощо. **Наукова новизна.** У науковий обіг уводяться усноісторичні свідчення про життя в окупації, облозі та в умовах активних бойових дій на Київщині в перші місяці російського вторгнення. **Висновки.** Задокументовані матеріали виступають важливою складовою джерельної бази новітньої історії України, зокрема щодо сегмента свідчень про особливості самоорганізації населення в умовах воєнного повсякдення та злочинів росіян проти цивільного населення.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, воєнне повсякдення, Київщина, смт Бородянка.*

За два роки повномасштабних воєнних дій учасники усноісторичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» обстежили 25 деокупованих населених пунктів Чернігівщини і 3 мікрорайони обласного центру, які найбільше постраждали під час облоги й масованих обстрілів міста. Загалом удалося записати 218 свідчень, зафіксувати 212 год. цифрової інформації, а також накопичити 1560 світлин, 3 рукописні й 1 відеощоденник періоду окупації. Нині відбувається розширення географії дослідження. Так, упродовж другого етапу проекту архів поповнили аудіозаписи усноісторичних свідчень із Київської, Донецької, Одеської, Харківської, а також матеріали інтерв'ювання біженців із Житомирської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

Матеріали усноісторичних свідчень із Київщини початку вторгнення Росії в Україну друкуються в «Українському історичному журналі» вперше. Доречно згадати масив праць, публікацій джерел, які безпосередньо висвітлюють події війни в Києві та області [1—7].

Із появою нового досвіду відбулися зміни дослідницької оптики, специфіки роботи «в полі», підходів до інтерпретації та осмислення явищ. Але, як і на самому початку експедицій, найбільш дискусійним залишається питання дотримання фахівцями з усної історії професійної етики, що визначається як система конкретизованих моральних норм і принципів під час фіксації, збереження, інтерпретації й оприлюднення усноісторичних свідчень. Ще до відкритого вторгнення усні історики напрацювали чималий перелік рекомендацій щодо етичного кодексу, порушення яких могло суттєво вплинути на результат дослідження [8—15]. Однак більшість із них стосувалися документування спогадів про історичні події, котрі на момент інтерв'ювання були завершеними. Тож кожна з прописаних попередниками етичних норм в умовах війни, що триває, потребує додаткової верифікації при роботі з різними групами населення (цивільними, військовими, дітьми, інвалідами, медиками, науковцями, біженцями, колишніми військовополоненими тощо).

Війна вплинула також і на можливість запису повноцінного глибинного інтерв'ю як однієї з методично обґрунтованих форм фіксації усноісторичних свідчень. З досвіду учасників проекту: хазяїн зруйнованої хати, де тільки-но стояли загарбники, елементарно не налаштований говорити про те, що з ним відбувалося до вторгнення Росії в Україну — актуальним та надзвичайно цінним для нього

в режимі «тут» і «тепер» є досвід виживання, окупації й порятунку. Чим далі від пережитих трагічних подій, тим готовність говорити про довоєнне минуле посилюється, у той час як бажання повертатися до спогадів про весну 2022 р. поступово зникає. На другому році війни намагання свідків «прокричати», «проговорити», «виплакати» травму дедалі частіше замінює мовчання. Дехто пояснює своє прагнення до тиші надмірною втомою від воєнного лихоліття, а дехто — частковою втратою спогадів про ті страшні події. І тут ідеться не про забуті дати чи кількісні характеристики, а про мнемонічні властивості людської психіки загалом, зокрема про стирання з пам'яті подій та цілих сюжетів.

Категорії тиші й мовчання під час інтерв'ю в умовах війни набувають особливого звучання, вони можуть бути набагато промовистішими за слово та значно емоційнішими за крик. У такі моменти інтерв'юєрові надзвичайно складно контролювати власний рівень емпатії, адже надмірна залученість в емоцію (так само, як і в мовчання) може спровокувати ретравматизацію респондента й суттєво вплинути на подальший перебіг інтерв'ю загалом.

Мої співрозмовники часто запитують, для чого я фіксую їхні спогади про найтрагічніші події в їхньому житті та у чому цінність цих розповідей? Локально: важливо уникнути знецінення індивідуального, часто героїчного досвіду кожного українця, про який обов'язково мають дізнатися не тільки в нашій країні, а й поза її межами. Глобально: кожна мікроісторія війни є важливою складовою майбутнього архіву усної історичної свідчень, з яких цеглина за цеглиною вже зовсім скоро можна буде відтворити найбільш автентичний наратив про російсько-українське протистояння.

Передбачаю, що цей наратив багато у чому може бути відмінним від озвученої на загал, подеколи міфологізованої «правди». Адже саме такою довгий час була сконструйована «правда» про Жовтневий переворот 1917 р., про Голодомор 1932—1933 рр. [16], оповіді про «велику перемогу» винятково СРСР у Другій світовій війні, про аварію на Чорнобильській АЕС та ін. Складні етапи конструювання й подальшої реконструкції історичних наративів радянської доби докладно дослідила американська антропологиня К. Ваннер у своїй праці 1998 р. «Тягар мрій: Історія та ідентичність у пострадянській Україні». Авторка наголошує, що ретельно вибудований наратив про «революцію» й «перемогу» у Другій світовій дозволив Радянському Союзу утримувати штучний статус наддержави впродовж майже п'яти десятиріч [17]. Тож існує ймовірність, що саме завдяки «живим» оповідам очевидців сучасної війни Росії проти України будь-яка ворожа реконструкція історії в майбутньому може бути спростована.

Саме до таких «живих» інтерв'ю належить запропонована нижче розповідь про російську окупацію смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл. у лютому — березні 2022 р. Попри постійні обстріли та нелюдське ставлення кадирівців і бурятів до місцевого населення, респондентка змушена була деякий час залишатися в окупованому селищі поряд із батьком, котрому на момент вторгнення виповнилося 96 років. Переживши голодні роки та німецько-радянську війну, він як ніхто усвідомлював небезпеку, що загрожує його родині. Матері

респондентки на початку Другої світової було стільки ж років, скільки її онуці в лютому 2022 р. А 96-літній батько після зустрічі з окупантами припустив, що серед них міг бути його онук, адже в Росії в нього залишилися двоє синів від першого шлюбу. Пропоноване інтерв'ю — це життєпис війни кількох поколінь однієї родини, не всім представникам котрої пощастило вижити. Власне, як і багатьом іншим бородянківцям, які опинилися віч-на-віч із ворогом.

Тексти інтерв'ю, які вже впродовж двох років друкуються в «Українському історичному журналі», максимально відповідають мовленню респондентів, зафіксованому в аудіозаписах. Однак про його професійне транскрибування не йдеться. Специфічна говірка мешканців досліджених територій відтворюється з використанням української абетки. З міркувань безпеки, принаймні до завершення війни, персональні дані оповідачів залишаються закритими. Інтерв'ю публікуються у витягах, пропущені місця позначено трикрапкою у квадратних дужках. Записувачі свідомо не оприлюднюють сюжети, від яких залежить безпека респондентів. Емоції, пережиті ними під час опитування, а також зауваження щодо жестів, міміки подано курсивом у круглих дужках, натомість уточнення записувачів — без курсиву.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Podobna, Ye. Mista zhyvykh, mista mertvykh. Istoriï z viiny u Buchi ta Irpeni. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії з війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023. 224 с.]
2. Mykhed, O. Pozuynyi dlia Yova. Khroniky vtorhnennia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Михед О. Позивний для Йова. Хроніки вторгнення. Київ, 2023. 334 с.]
3. Kara, O. Zhyttia posered zhyttia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Кара О. Життя посеред життя. Київ, 2023. 216 с.]
4. Feshchenko, O. Zhyvi istorii viiny. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Фещенко О. Живі історії війни. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 154 с.]
5. Buyskykh, Ju. Voienni zapysy (pershyj misiats vijny). *Ukraina Moderna*. URL: <https://uamoderna.com/war/war-notes-the-first-month-of-war/> [in Ukrainian].
[Буйських Ю. Воєнні записи (перший місяць війни). *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/war/war-notes-the-first-month-of-war/> (дата звернення: 16.11.2023)].
6. Makhovska, S. “Ukrzaliznytsia veze palianytsi”: okupatsiia Vorzelia u refleksiiakh ukrain-skoho etnologa. Interviu z Oleksandrom Vasianovychem. *Ukraina Moderna*. 06.12.2022. URL: <https://uamoderna.com/new/war/ukrzaliznytsia-veze-palianytsi> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Укрзалізниця везе паляниці»: окупація Ворзеля у рефлексіях українського етнолога. Інтерв'ю з Олександром Васяновичем. *Україна Модерна*. 06.12.2022. URL: <https://uamoderna.com/new/war/ukrzaliznytsia-veze-palianytsi> (дата звернення: 18.11.2023)].
7. Makhovska, S. “Khay u tvii dim pryide vesna”: voiennyi dosvid naukovytsi-volonterky z Irpenia. Interviu z Anastasiieiu Pankovoïu. *Ukraina Moderna*. 19.03.2023. URL: <https://uamoderna.com/new/war/khay-u-tvii-dim-pryide-vesna-voiennyi-dosvid-naukovytsi-volonterky-z-irpenia/> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Хай у твій дім прийде весна»: воєнний досвід науковиці-волонтерки з Ірпеня. Інтерв'ю з Анастасією Панковою. *Україна Модерна*. 19.03.2023. URL: <https://uamoderna.com/new/war/khay-u-tvii-dim-pryide-vesna-voiennyi-dosvid-naukovytsi-volonterky-z-irpenia/>]

- uamoderna.com/new/war/khay-u-tviy-dim-pryyde-vesna-voienyny-dosvid-naukovytsi-vo-lonterky-z-irpenia (дата звернення: 16.12.2023)].
8. Yow, V. Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research. *Oral History Review*. Summer, 1995. 22 (1): 51-66.
 9. Hunt, N., Robbins, I. Telling Stories of the War: Ageing Veterans Coping with Their Memories through Narrative. *Oral History*. 26 (2). Memory, Trauma and Ethics (Autumn, 1998): 57-64.
 10. Shamo, Adil E. Ethics of the use of human subjects in research / Adil E. Shamo, Felix A. Khin-Maung-Gyi. New York, 2002. 120 p.
 11. Sheftel, A., Zembrzycki, S. Only Human: A Reflection on the Challenges of Working with “Difficult” Stories. *The Oral History Review*. 2010. 37 (2): 191-214.
 12. Jessee, E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. 38 (2): 287-307.
 13. Le Roux, C. Oral history research ethics: should anonymity and confidentiality issues be dealt with on their own merit? *Africa Education Review*. 2015. 12 (4): 552-566. DOI: 10.1080/18146627.2015.1112132.
 14. Sheftel, A., Zembrzycki, S. Who's Afraid of Oral History? Fifty Years of Debates and Anxiety about. *The Oral History Review*. 2016. 43 (2): 338-366.
 15. Portelli, A. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX—XXI ст.* Київ, 2021: 323-337 [in Ukrainian]. [Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX—XXI ст.* За наук. ред. Г. Грінченко. Київ, 2021. С. 323—337].
 16. Boriak, T. Soviet Information Warfare on the Holodomor vs Historical Sources: Actors of the Memory Battle. *Etnografia Polska*. 2023. 67 (1-2): 25-47.
 17. Wanner, C. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine. Pennsylvania, 1998. 288 p.

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
відділу науково-архівних фондів,

Музей-архів народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)

mahovskasl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

Svitlana MAKHOVSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Scientific and Archival Funds,
Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissia,
State Scientific Center for Protection
of Cultural Heritage against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)

mahovskasl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

* * *

N.: Ми живемо з чоловіком у Бородянці. У нас є маленька онука. І якщо брати зараз оцю історію, яка з нами, ця війна, це все, то ніколи не думала, що моя маленька онука буде кричати: «Ховайся — літак!». У три роки. Так, як її бабуся, моя мама, мабуть, теж кричала: «Ховайся — літак!». Тому що якраз моїй мамі було теж три роки, коли зайшли німці. Я ніколи не думала, що це повториться, і у XXI столітті будуть знищувати людей таким варварським методом.

[...] 24-го лютого 22-го року — це був звичайний ранок. Але хочу сказати особисто про себе: я знала, що буде війна, знала і відчувала це. Як жінка, можливо, інтуїтивно [...]. Коли я прокинулась, — чомусь я прокинулась раніше, чим завжди, — і відчула такий якийсь... глухі вибухи. Я навіть не розуміла, що то вибухи, — для мене це були просто звуки, от звуки зі сторони Києва. Як би, я вже знаю, що ж це був, ну, ми всі знаємо, що це був Гостомель. І це, скажем, не так далеко від нас, всього 35 кілометрів, але це було, дуже було чутно. І тато ще спав, — моєму тату 96 років на той момент було [...]. В нього є ще дві сестри: одній — 100 років на даний момент, одній — 95. Тато ще дрімав, я пройшла на кухню, поставила чайник. І тут дзвінок мого друга з Києва, і він каже: «N., війна, бомблять Гостомель» [...]. S. (чоловік — С. М.) був за кордоном і якраз їхав додому в той момент з відрадження. Я набрала чоловіка, він каже: «Я вже теж знав, але не хотів тебе будити вранці, думав, ти спиш». Перша моя емоція була: «Як?! Як так може бути?! Яка війна?!» [...].

Я підійшла до тата, (ну, це людина, яка була зі мною в будинку), скажем, я просто, мені хотілось дуже когось обняти і заплакати, просто. Я підійшла, обняла його, кажу: «Таточку, піднімайся, будем снідати». А він так: «Зараз встаю». Я кажу: «Таточку, а ще — війна». Він каже: «Як?». Я кажу: «Війна!» [...]. Враховуючи, що він пережив два Голодомори, скажем, окупацію під час війни, він був учасником війни, він воював, він знає, що це таке. Але враховуючи масштаби цієї війни, озброєння, яким зараз знищують нашу рідну землю, то це, звичайно, він і сам розумів, що ця війна вже буде не такою, буде страшною. Він піднявся, ми поснідали, але цей сніданок я теж запам'ятаю: воно просто нічого не лізло в горло, як кажуть. Просто ми це зробили і чекали чоловіка, він уже був на під'їзді.

[...] тато сказав, що не може бути війни! Він, наче перші слова, коли не повірив. Потім я сказала, що бомблять Гостомель, коли ми снідали. А він: «Боже, дітки мої, дітки мої, що ж ми будем робити?..». Він, звичайно, хвилювався за нас всіх. Виходить, як би, у нас невісточка і онука, вони були з нами тут у Бородянці. Ну, не поруч з нами, вони жили в квартирі, а син якраз працював у Чехії.

[...] думка про те, щоб виїхати зразу, у нас не виникла, ми вирішили облаштувати сховище. А, значить, до нас приєдналася ще сестра невістки, невісточка з внучкою, сестра невістки з двома дітьми і чоловіком, потім наші друзі. І у нас у підвалі було 14 людей: четверо діток і десять дорослих. У нас, ну, підвал великий, все, потім ще сусіди іноді приходили до нас ночувати в підвал, коли вже нас сильно бомбили, от... Колони, скажем, пішли... Коли ми бачили своїми очима ці колони, бо колони йшли по окружній, спочатку, Бородянки.

А потім одна із колон вже зайшла у центр міста, тоді почався бій, там і наша самооборона їх знищила. І після того, як би, вже як помста, нас накривали бомбами п'ятсоткілограмовими, знищували дев'ятиповерхові будинки. Починаючи, якщо бомба падала на будинок, то вона знищувала повністю весь під'їзд, з дев'ятого по перший поверх, і гинули люди. Все горіло, все тріщало, все, просто, почався такий хаос... Самі страшні дні в Бородянці — це було 1-ше і 2-ге, 1-ше і 2-ге березня [...]. Саме більше авіаударів... І, до речі, коли летіли літаки, траєкторія їхнього руху була якраз над нашою вулицею. І я ще кажу чоловіку: «Невже мені здається, чи так і є, що всі літаки над нами?». А він каже: «Так і є». І одного разу, коли я стояла на кухні — взяла на себе роль польової кухні — от якраз за цим столом, де ми зараз (*показує рукою*), я щось нарізала там, щось готувала, щоб поїли. Ми іноді їли і на кухні, іноді ми зносили в підвал, коли сильно нас тут накривали, бомбили... От, то, як би, я не спускалася ні одного разу у підвал. Але в той вечір цей літак, він просто пролетів так низько над будинком, що мене відкинуло хвильою, просто від його руху, не вибуховою хвильою, а хвильою від його руху. Вибухова хвиля в нас була за 350 метрів всього від нас. Це — коли знищували будинки, але нас захистив 9-поверховий будинок, який стоїть ось тут, поруч, він нас захистив, на себе взяв, да... [...]. В нього там вікна повилітали. Але нам, ну, скажем, слава Богу, що ми вціліли. У нас свій будинок, але осколки долітали, застрявали і в деревах тут, і в частинах будинку, тут деякі є моменти, ми знаходили в дворі. От... Бо ми, скажем, неподалік [...].

Літак, да, коли летів літак, то його крила я побачила над нашим будинком і потім, коли вияснилося, вже коли проводили дослідження, то якраз всі літаки летіли над нашим дахом, всі. А потім повертали вліво, вправо. Їхня траєкторія була якраз по нашій вулиці, тому над нашим дахом всі пролітали — да, відчували ми. Але той літак, він пролетів дуже низько і його, скажем, рух, оця реактивна сила мене змусила впасти на підлогу. Я не зрозуміла, чому я впала: ніж — в одну сторону, я — в другу. Я лежу і я розумію, що треба швидко спуститися в підвал, тому що в одному підвалі у нас було 14 людей, а ми з татом були тут, в цій, у нас є дві будівлі, так, дві хати. І я, я не пам'ятаю, як я спускалася, але я вже пам'ятаю, як задрожало все, весь будинок, я думала він просто складеться як, просто, як паперовий. І був дуже сильний вибух. Це було від нас, скажем, тих самих 300 метрів. Коли ближче до нас впала 500-кілограмова бомба і був зруйнований будинок, в якому загинуло 15 людей в підвалі. І вони ще на той момент навіть були живі. Коли приїхали рятувальники наші, хотіли їх врятувати, то росіяни почали стріляти по їхніх машинах, і людей, на жаль, не вдалось врятувати... Вони там хто згорів живцем, хто від поранень загинули. А в цьому будинку саме більше людей, це було 1-ше число.

2-го числа вранці, в 7:47, ми, просто ми всі розуміли, ще 1-го числа, що потрібно рятуватися, потрібно виїжджати, готували транспорт, готували, як би, хто їде, хто ні. Я вирішила залишитися з татом, а вот... І в нас такий бус грузовий «мерседес», чоловік вже там підготував, все що можна в будку, дві людини попереду могли сісти, всі інші сіли там. Я пам'ятаю очі, знов же ж своєї Д., внучки, яка тоді кричала: «Ховайся, літак!» (*плаче*). А тепер вона стояла у цьому бусі

і дивилася на мене. Я була заплакана, вона ніколи не бачила мене такою, і її очі, просто, ніколи не забуду... Це були очі зляканої дитини, яка знала, що таке «Ховайся, літак!», знала, що таке падає бомба, знала, що таке бігти у підвал, коли вже летять літаки... Вона знала: якщо летять, значить пошвиденько в підвал.

Значит, в машину сіли всі, хто, значит, дітки, дорослі, там на колесах, на матрасах — хто на чому. Чоловік поїхав, я дуже хвилювалась: у нас білий бус і на ньому був такий оранжевий гудзик наче, там текстиль возили колись, в цьому бусі, і він як мішень був. Я дуже хвилювалась, щоб їх в дорозі не розстріляли, тому що в Бородянці вже робилось щось страшне. Якраз коли ми погрузилися вже, ну, як би, їхати, я вже стояла проводжала, там в дорогу зібрала поїсти. Тато ж лежав, як завжди, — а тато вийшов ще проводжать. Він просто не розумів, чому виїжджаєм, тому що в нього поганий був слух, він погано чув, і він не відчував оцих таких сили обстрілів, оцього всього. Він думав, є вода, є світло (ще на той момент це було все), є телефонний зв'язок, як би, я варю їсти — все. Ну, стара людина, він по-своєму... Але він відчував нашу біль оцю вже, дивлячись на наші очі заплакані, і так далі, але сказав: «Я нікуди не поїду». Ну, я, звичайно, залишилась з ним.

Коли всі виїжджали, якраз у той момент, пролунали два дуже потужні вибухи в центрі. І знов все стрепенулося, навіть наша машина. Її аж закачало. І ми зрозуміли, що, просто, ну, тут уже таке пекло починається... І вирішили, що все-таки, ну, наше, як би, рішення наше, правильне. Це було в 7:47. Чіткий час, тому що в людей в будинку, де загинули, ці два будинки, там якраз 2-ге число, перший будинок, біля ринку, — зупинилися всі часи, тому що батареїки повилітали, і в 7:47 — це фіксоване. От, люди були в паніці і, мені здається, навіть було чути, як вони кричать, тому що ми ж недалеко, все-таки там 300 метрів. От я подзвонила своїй знайомій, кажу: «Р., ви де?». Вона якраз у цьому будинку. Вона кричить: «Боже, Н., будинок горить! Все, одного під'їзду немає!». Це якраз біля пам'ятника Шевченку ці будинки. «Одного під'їзда нема, ми на вулиці, нам не дають перейти вулицю». Я кажу: «Біжіть до нас, ми вас у цю будку, вивезем». Вона каже: «Нам не дають, стріляють». От, оце все, що я почула, вона поклала трубку чи перервався зв'язок. Я дуже хотіла ще врятувати, ну, когось з своїх знайомих, але вирішили виїжджати, щоб хоча б врятувати дітей наших...

Мені чоловік, коли їхав по дорозі, — потім вияснилось, що по дорозі, якраз по нашій вулиці бігло дуже багато людей зі зруйнованих будинків, вони бігли хто в чому, просто, просто, — він каже, просто, ну, люди просто бігли, наче, бідні, як миші тікали, просто... І він відкрив двері, і на ходу люди заскакували в цей бус, хто міг. Набилось, каже, там чоловік 30, мабуть, ну, нереальна кількість [...]. Там біля тремпелей, ну, він грузовий, але там є такі поручні, для текстилю. І люди трималися, хто на підлозі сидів, там діти і старенькі люди, ну, короче, він каже, набив повний бус. «Їду», — каже. Я думаю: «Господи, аби хоть тоже молилися всі, аби хоть ніхто не попав у цей бус». Ну, вони проскочили, дякувати Богу!

[...] окружну було дуже небезпечно перетинати, а окружна від нас, знов же ж, метрів 300. Ми знаходимося якраз між центром і окружною дорогою бородянською, по якій йшли колони, які налічували більше... Одна колона налічувала

508 одиниць. Я точно знаю, бо моя знайома, якраз живе, і люди тоді не боялися, і рахували навіть одиниці. Там була різна техніка, різнопланова, і навіть йшли крематорії, які були для того, щоб не тільки своїх спалювати, а і наших людей, які там на дорозі траплялися. І от, по ходу колони, були такі випадки, от...

[...] звичайно, мені, як жінці, було страшно залишатися. Я зараз розкажу, що було після того, коли вони виїхали, яку інформацію я почула. Я вже пошкодувала, що не затягла силою тата в ту машину, ну, і не поїхала сама. Тому що те, що я вже почула, мене вже налякало дуже, і я розуміла, що я вже остаюсь, як жінка, одна. Вони їдуть, я переживала за них, тут така, знаєте, як би, вже в душі, душа просто розривалася на частини. Вони їдуть, я за них молюся, щоб вони врятувались, вірю в те, що вони виїдуть, врятуються. Навіть, якщо я тут загину, залишилась, то хоть вони врятуються (*плаче*). Але й жить хочеться, і хочеться, щоб ще й тато пожив, до 100 років дочекатися, — знаєте, все отаке, ну, не, як сказати, каша така була в голові, а душа просто розривалася на шматки від того болю, від того, що коїться з нами [...].

Вони виїхали, вони врятувались. І коли я почула, у нас залишилась ще дівчинка сусідів, 17 років, у підвалі. Коли вони виїхали, я спустилась до О., і тут дзвінок, дзвонить її мама і просить: «О., швиденько іди від тьоті Н., ми вже стоїм на городі, тікаєм, бо у Бородянці кадирівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують». І коли вона це сказала, у мене мурашки по шкірі: я просто розумію, що зараз, ну, як би, я нікуди не побіжу вже з татом, тому що, ну, я нікуди не побіжу з старою людиною. І що далі?! Я цю дівчинку не могла просто витягти з підвала, вона дуже злякалась від слів мами і сказала, що нікуди не піде, вона залишиться зі мною. Але все-таки я її змогла убідити в тому, що треба йти, тому що мама ж чекає. І коли я її вивела за ворота, я чула як стріляють черги, автоматні черги, потім десь якісь вибухи, от.

Тоді вже в Бородянку зайшли танки, вони просто їхали по центру, вони просто стріляли в будинки. Вже таке робилось, знаєте, просто фільм жахів робився якраз в той день... Це були самі страшні дні, це були 1-ше і 2-ге. І вони стояли, і стояв їхній собачка, стояла мама старенька теж, стояла мама О., чоловік, ну, тато. І вони всі чекали цю дівчинку, і вона приєдналась до них. Але я чогось пам'ятаю її очі, як вона оглядувалась на мене і бігла до них. І їх чуть не розстріляли по дорозі, от. Їм стріляли під ноги, вони бігли. «Ми, — каже, — просто під ногами земля горіла». Але вони врятувались [...].

Як би, я залишилась одна з татом... І пам'ятаю ту ніч, коли я, я не спала, і мені здавалось, що мої уши перетворилися на якісь великі локатори, які слухали, де рухається що. Але, на диво, ця ніч була дуже тиха, ніяких рухів по нашій вулиці я не чула. Тільки дрони літали, які ми чули ще до початку війни, це були розвідувальні дрони, до 24-го. Ми думали, що це мопеди їздять. Я ще так думаю: «Господи, якийсь, вибачте мене, якийсь недоумок взяв мопед і серед ночі ганяє по вулиці». Але звук мопеда, я кажу: «Господи!». Туди-сюди, і отак-от рухає: то з однієї сторони, то з центра, то в центр. А це вже літали дрони розвідувальні. І потім ці дрони пару раз пролетіли в ту ніч, але мій чоловік вже їхав за мною і татом. Просто те, що він побачив по дорозі, коли віз людей, його налякало...

І він вирішив вернутися за мною, вернутися, бо він розумів, якщо ми тут залишимося, то може бути... (*плаче*). Але він ризикнув, і він ще загрузився гуманітаркою в лікарню, але лікарня вже була евакуйована. Ми живем якраз напроти, тут поліклініка, лікарня у нас же ж тут, пологове відділення. Да, породіль тут вивозили.

[...] я тоді, як би, збирала речі вже вночі. Тата знов же ж готую: «Тато, треба виїжджати, бо все знищене». Він мовчав. Але вранці все-таки він прийняв рішення знову не їхати з нами. Ми тоді ще врятували жінку, сусідку, з трьома дітьми. Вона взагалі, вона каже: «Я не вірила, що взагалі виїду». А я кажу: «Я думала, ти виїхала». І чисто випадково її набрала, от тут недалеко від нас вона. І ще її сім'ю, її родичів з сином, короче, да, ми тоді ще вивезли людей, але тато не захотів їхати...

З татом залишилися наші знайомі, які навідувались сюди, були умови такі, скажем, що було що їсти, було що, був газ, там балон газовий, у нас камін там є, все. Він сказав: «Я залишаюся і ви мене не в'яжіть. Я все рівно нікуди не поїду, я залишусь тут!». Він залишився тут, слава Богу, він пережив усю окупацію, правда, два рази до нього приходили сюди. Перший раз, більше всього, це були кадирівці, троє, потім — росіяни [...].

Вони заходили в кожний двір, перевіряли всіх. Ну, його не зачепили і в хату не заходили. Він перший раз їм, це коли ще чоловік застав його ще живим, тому що я, на жаль, не застала живим... Якраз чоловік за мною поїхав, і в дорозі, тато, як я їхала, він помер. І я от застала цю картину (*плаче*). [...] тварини показують нам свою силу того, як вони люблять, як вони люблять, що вони навіть не залишають мертве тіло. Тому що на ньому лежала собака. Тато лежав мертвий, собака лежала на ньому (*плаче*).

Але коли чоловік ще приїхав після деокупації, то він застав тата живого, і тато дуже захотів побачити зруйнований центр. Біля тата лежало дві книги: історія України, два тома, от. Я навіть представляю, коли ці ж варвари зайшли на наш двір, як вони зайшли в будинок, можливо, якимсь було по-іншому, але я не думаю, що все-таки... Хоча їхня рука ні перед чим не, не... (*плаче*).

[...] тато їм сказав: «Стріляйте, я так жить не хочу». Він відкрив, каже: «Я був в курточці, відкрив курточку, — каже, — стріляйте, бо я так жить не хочу». Потім чоловік звозив його в центр, і він сказав: «Боже, діти!..». Він же ж не знав, що там таке робиться. Каже: «Боже, діти, це не війна, це знищення людей. Це просто знищення людей» [...].

І ви знаєте, ну, от зараз таке питання, як би, я собі задаю: чи пройде час і чи зможемо ми це забути і простити? Так, як було з німцями. Мабуть, це ніколи не забудеться. У мене під час Другої світової війни загинув мій дідусь і його старший син, це як би мій дядько W., яких закатували за зв'язок з партизанами. І вони були дуже закатовані. І бабуся не могла їх теж похоронити. І дуже зараз схожі ситуації, коли вона взяла возика і поїхала за ними забирати, і впала в ноги офіцеру німецькому, щоб забрати ці два трупи, і він їх віддав. І от я представила перед очима цю картину, як вона везе на возику оці два тіла. І коли була тут історія однієї жінки, коли вона забирала тіло свого сина, теж вона підїхала возиком і теж сама його везла. Як, як це може?! Говорять, що фашисти звірі. А ви хто?! Та

ви гірше звірів, ви... (*дуже емоційно*). Звірі, навпаки, добрі, а це ж, а це просто, це нелюди, мені здається! Таке простити не можна. Ми німцям цього не простили, тому що так не можна знущатися. Просто уже нове покоління німців, які це розуміють, які і, ну, як би, ну, не брали участі в цьому. Але їхня кров, їхніх отих батьків, які знищували, катували, тримали в концтаборах, тече в їхніх жилах, все рівно ця кров. Але ми не можемо їх звинувачувати в тому, що ця кров у них тече, вони вже інші. А тут «браття», які, з якими ми колись пліч-о-пліч стояли... От мій тато стояв на захисті, знов же ж, нашого Союзу, і зараз до нього прийшли, і могли його вбити. Це просто, я не знаю, ну, не вкладається в мою голову, просто, ну, не вкладається це. Я просто не знаю, що далі і як це простити, і як з цим жити... І це ще ж продовжується! Якби ж це закінчилося... Воно продовжується, гинуть люди, наші найкращі, наші сини, наші сини стоять на захисті і гинуть...

С. М.: Це ваш тато розказав чоловіку, що до нього приходили окупанти?

Н.: Да, чоловіку. Тато ще, да. Тато ще встиг сказати...

С. М.: Чоловік повернувся раніше, правильно?

Н.: Да, чоловік займався волонтерством з першого дня [...]. І чоловік мій прийшов, буквально, один із перших теж в Бородянку, коли заїхали військові. Він якраз був у Писківці, привіз гуманітарний груз. І він уже 2-го числа мав заїхати, але казали, що багато замінувань. Тому 3-го вранці він був тут, 3 квітня [...]. Він підїхав, визвав зразу саперів, щоб там подивилися [...]. Звичайно, все помародерили там, ну, кабінку (машини — *С. М.*), все позабирали. Ну, це, можливо, і наші, і росіяни могли робити, тому що, ну, як би, там такі особисті речі позабирали: матраси, там якісь ковдри, можливо, це комусь потрібно було.

С. М.: І чоловік застав вашого тата?

Н.: Да, він застав тут тата. Тато уже три дні нічю не їв, не пив. Він просто лежав, і знов же ж з ним була собачка, наша Ніка.

С. М.: У нього не було їжі?

Н.: Ні, було, він просто не хотів. Саме перше, що він сказав: «Я не хотів, тому що я думав, що вас уже нема в живих». Да. Він каже: «Якщо ви так давно не приходили...». І оці люди, які до нього приходили, не могли достукатися до нього, бо він закрився і просто нікому не відкривав. Чоловік заліз через вікно в будинок, він не зміг відкрити.

С. М.: Але він виходив до оцих окупантів?

Н.: До цих трьох — да, він виходив. І до одних, і до трьох, і каже, що саме цікаво, що, можливо, хтось із них навіть був моїм онуком. Це так, як би, да, його такі уже допущення того, що міг бути там онук. Тому що у нього два сини від попереднього шлюбу. Ну, він мене виростив з двох рочків, то я ніколи і не говорила, що це вітчим, але два сини були в Росії. Якраз один служив в Москві, а один — в Архангельську. І там було в одного четверо дітей: два сини, дві дочки, і в другого — дочка і син. «І по віку, — каже, — не факт, що тут не було моїх онуків у дворі». От він, каже, я не злякався їх, він оце ж чоловіку потім розказав. Чоловік його

ж ще в центр звозив. І коли вже чоловік поїхав за мною, от, я була дуже щаслива від того, що тато живий, що будинок цілий, що є, як би, куди повернуться нам. Тому що багато в Бородянці людей, більше 1200 і не мали куди повернуться. І, як би, я їхала, і була дуже щаслива. Коли ми якраз минули перевал Перичинський, то мені дзвонить лікар наш, завідувач поліклініки, і каже, [...] каже: «Н., я закрив очі твоєму тату, співчуваю, він був ще теплий, він просто сидів на дивані» [...].

Він просто побачив ще той центр, в нього, мабуть, воно то все було. Тому що він навіть не вірив, чому ми ще виїжджаємо, і казав, що нікуди не потрібно виїжджати. Звичайно, якби я знала, що тут так буде більш-менш спокійно, але відносно, цей спокій, спокій цей був відносний.

[...] історія нашого, значить, пам'ятника Шевченка, дуже вона цікава в тому плані, що я називаю це «помста Тараса». Якраз в той день, коли цей літак, який залетів, скинув бомби, потім свої пушки, знищив пам'ятник Шевченка, прострелив, бо ми думали, що це не літак, а вийшло, що це з літака. Буквально через 2 хвилини він впав. Його підбили наші хлопці з цьої, з «Ігли» підбили цей літак, і він упав за Бородянку. І тут неподалік, там, біля профілакторія. І вже труп цього, як я кажу, варвара, тягали собаки. І потім, ну, вияснили, що це був за літак і який саме був пілот. Пілот був ас, який завжди учавував на параді в Москві на військовому. І він дуже тут хизувався в Бородянці, коли навіть випускав шасі і їхав по даху п'ятиповерхового будинку. Це є свідки, які бачили, як цей самий літак проїжджав на своєму шасі по їхньому даху. Каже: «Ми думали, що просто дах хтось здирає, а він просто літаком проїжджався, ось так катався». І потім, як би, ось ця «помста Тараса», нашого Кобзаря. Дуже багато історій є таких, знаєте, якихось прямих містичних, коли люди виживали, буквально секунда вирішувала: або — або [...].

Під час війни (Другої світової — С. М.) в них була передова, якраз на Житомирщині, де вони жили. І мама розповідала, як передова була. Її була старша сестра, моя тітка Р., була поранена, і бабуся бігла до [...], в госпіталь, який стояв неподалік їхнього будинка, до військового лікаря-німця, рятувать тітку, якій тоді було 5 років. І він її врятував, у неї було осколочне поранення в голову. Ну, і витягнув той осколок, тітка прожила, слава Богу, 80 років. А мама була більше всього кантужена, тому що їй дуже часто свистіло в голову і здавалося, що летить літак. Навіть у дорослому віці вона це відчувала. І вона мені завжди розказувала, що боялась літаків. До речі, кажуть, що людина під час війни може привикнуть до всього, але не до авіаударів. Ну, це було дуже страшно, реально. Коли стріляли з танків, ми чули, і це ж було неподалік. Знищували будинки. Там все це було, наче от як вибух, «бах-бах-бах», «пух-пух-пух», отакий навіть глухий був «пух». Це ми вже знали, ми вже навіть знали, що це танк. А коли летить літак і кидається ось ця бомба, і цей звук реактивний, він настільки, ну, настільки пронизує... Просто ніби, знаєте, каток по мізках прокатується, і ти просто не розумієш, де ця бомба впаде, який її радіус, де тобі ховаться від цього... І тому, я не знаю, можливо, я й не ховалась в підвал...

А мама розповідала, що настануть такі часи, що люди ніде не зможуть сховатися: де стоїш, там стій, де йдеш, там, ну, можеш зупинитися, але тебе ніщо не врятує. Те, що ти захираєшся десь, — не врятує. Такий буде час. Можливо, це він і є [...].

С. М.: Як ви харчувалися, коли були в окупації?

Н.: Знаєте, всі, по-перше, хто що, тягнули свої продукти. Ще на той момент, до 2-го числа, було світло [...]. У нас, як би, працювали холодильники, запаси були, плюс я така запаслива людина по життю. Колись працювала, такий був момент, два роки в торгівлі, ну, да, торгівля такими великими партіями, у нас районний склад, вагонами. І ми привикли, як би, щоб стояло ящиками, мішками, ну, якось так, тоді такі часи теж були, що, от, дефіцит був. І коли ти вже маєш щось, то ти береш багато, ну, можливо, це десь... І плюс, коли приходили, кожен тягнув щось своє, щоб було що поїсти. От і, як би, запаси у нас були дома, були запаси консервації, ми б вистояли місяць, можливо, і два. Картопля, консервація всяка, скажем, як би, м'яско. Ну, як би, було світло, то понятно. Якщо б його уже не було... Саме більше, що люди потребували, — це хліба. Коли ми з чоловіком приїхали, ми привезли знов же ж повну машину гуманітарки, і друзі наші з Західної України нам дали хліба багато. І коли ми, от, ну, під'їжджали до людей, потім біля церкви ми вигрузили це все вже, то саме більше — це брали хліб, бо за цей місяць люди... Ну, пекти хліб було важко. В плані в тому, що по деяких вулицях, до речі, зберігся газ, там було, ну, без питань. Але ж муки у людей не було, таких запасів, щоб постійно пекти хліб. Ну, там якийсь млинець, щось там таке виручало людей. Але в нас, особисто у нас, ми вистояли в плані, що у нас, ну, був балон газу. Ми могли б на ньому, там, да, щось варити, у нас був камін, ми могли б зігрітися [...]. І знов же ж, там, нагріти якоїсь води, навіть щось спекти в тому каміні, от, ну, це як наша сім'я. Да, звичайно, були сім'ї, які не готові були, ну, як би, не то, що не готові, — просто вони... Нема у них таких запасів. Вони привикли, можливо, там, кожен день щось купувать. У нас були запаси і були люди, які, ну, наші друзі, там, з сусіднього будинку, у них теж те ж саме, що у нас: набиті морозилки, ось. Бо я завжди багато роблю заготовок таких, заморожених, ну, там, фрукти, там, і овочі і, скажем, там, півфабрикати свої, — багато чого такого роблю. То, як би, тут без питань [...].

Я вже 3-го виїхала [...]. Тоді вже, да, тоді вже в нас не стало води, але ми зробили запаси води. Оце було, що саме страшне, коли нема води [...]. У нас центральна вода, але ми запаси зробили, ну, і тато, звичайно, тут, біденький, і не мився, і нічого. Уже унітаз не працював у нього. Але у нас туалет є ще і на вулиці, він ходив туди. Але запаси води у нього були такі, щоб зварити щось, там ми у все, що могли, наливали воду. Але ще ж не було опалення в будинку, було холодно, чоловік застав тата, якраз він в шапці в зимовій лежав і на ньому там три одіяла було, ну, багато [...]. Одітий був, там, дуже сильно. Там, і взутий був, ну, там, отакі, як би, в чомусь він був взутий даже, лежав чи в тапочках, носків там, ну, короче, він на себе натягував все, що міг, бо було холодно. Тоді якраз був такий морозець, даже 8 березня, пам'ятаю, сніг випав, от, то йому було тут, звичайно... Ну, поки ходили тут ці чоловіки до нього, теж вони ризикували. Вони ходили здалека, хоча я їм запропонувала залишатися в нас, от. В одного, значить, було знищено житло вже, а один — це був чоловік моєї подруги, яка з нами виїжджала [...]. Він не захотів з нею їхати, сказав: «Я буду на місці!» — і залишився, от. То вони приходили до батька.

С. М.: Це, напевно, вони лікаря викликали?

Н.: Ні, лікаря вже викликав наш друг, який привіз батькові супчика, коли чоловік поїхав за мною. Вже ж тоді була деокупована Бородянка, там можна було переміщатися. А ці люди, які приходили, то вони ризикували, тому що переміщатися не дуже можна було. Вони два рази попадали на російський патруль і в них перевіряли документи. Потім, отож, до тата прийшли вони, якраз вони (окупанти — С. М.) тут були. До речі, як до тата приходили, і вони тут в дворі були тоді, їх всіх перевірили. І тато каже: «Їх ще забрали на дорогу, — каже, — я думав, їх розстріляють, переживав. А за вас, — каже, — я думав, що вас немає, що ви не їдете». Він же ж не розумів, що ми не могли приїхати.

[...] і він (чоловік — С. М.) ото прорвався до тата, ще його живого застав, слава Богу, ще камін запалив, покупав його, зїздили в центр, тато ще випив навіть коньячку трошечки. І оце сказав, що про це треба писати, це не можна забути, каже, так, як забувати про ту війну, про яку він розказував. Він багато розказував, багато всякого такого страшного. І Голодомор, він розказував, що його чуть не зїв сусід, який їв дітей, — оказується, вже канібалізм цей був, що в кожного своя психіка [...]. Йому було 7 роцків під час Голодомору [...]. Він каже: «Я, — говорить, — йшов, якраз по вулиці, вийшов цей старенький дідусь, — каже, — стояв, ніби так такий, схилений, ніякий. Побачив мене, — каже, — як угнався за мною, я еле втік. А потім оказалось, що він їв дітей. От пізніше». То тато каже: «Треба писати. Плюс, — каже, — те, що Росія була винувата, — я можу підтвердити як людина. Тому що до нас приходили, якраз вони говорили на російській мові і навіть з печі дістали чавун з їжею, викинули на підлогу, потоптались, щоб не осталося, а нас, каже, п'ятеро діток було...» [...]. Він був третій, а після нього ще... Ну, короче, п'ятеро. І, ну, він просто був, як би, от що каже: «Сто років потрібно було для того, щоб доказати, що Росія у цьому винна. То зараз треба писати!». Він дуже такий був [...].

С. М.: Як ваша онука пережила ті події?

Н.: Ну, як... Злякана дитина, звичайно... Ну, я б не сказала, що вона якось так змінилась. Вона підросла, але її дорослі очі, вони, ну, якось подорослішали. Очі, отой погляд, оте все, — воно доросле, воно доросле... [...].

С. М.: Якби ви мали можливість повернути час, щоб ви хотіли змінити?

Н.: Ну, можливо, я все-таки забрала б тата. Чомусь у мене була надія, що, якщо ми його заберем, то він би ще дожив до 100 років, тому що в нього були сили. Там є відео якраз за десять днів до повномасштабного, де він вітає нашу внучку з днем народження, у неї було 13 лютого день народження. І наскільки він активний, наскільки він такий, знаєте, сповнений сил. І, здається, він би іще жив і жив би [...].

С. М.: Чи бачили ви окупантів особисто?

Н.: Ми їх бачили. Наприклад, оці колони. Це від нас метрів 300, самі колони. Тоді ще ж дороги були голі і дуже було видно, як на техніці сидять. Якщо взяти бінокль, — в нас він був, — то дуже близько ми бачили [...]. Там були і буряти, там були і росіяни. От білоруського прапора я не бачила, але чула, що білоруси були в Бородянці. І це була білоруська міліція, вони, в основному, проводили допити на-

ших людей, яких брали в полон. І це відчувалося, акцент відчувався білоруський, навіть там говорили, що вони з Білорусії, як би, це.... А взагалі були і буряти, і забайкальці тут були. І буряти стояли тут у нас. Перші, хто зайшов, це були росіяни і кадировці, 1200 чоловік було вже в Бородянці 2-го числа [...]. Ну, якось з'ясували, можливо, ця колона якось заходила і її помітили ще там, на Чорнобилі, і знали, що...

С. М.: Як місцеві розпізнали кадирівців?

Н.: Да знали, що це кадирівці, бо вони тут жили в садочку дитячому, включали музику на всю Бородянку, раділи тому, що вони вже тут, що це буде їхнє, розкатували тут на машинах наших поліцейських [...]. Їх дуже дивувало, звичайно, оці наші туалети в будинках часних, дороги асфальтовані. Один сказав: «Нічого себе, у ніх даже свині живуть в кірпічних домах».

[...] сілтя — це читались кадирівці. Вони приїжджали, тут фотографувались, знімали вони, наче от як понти. А зачистка отака, оце така дріботня — це були буряти, їх посилали на таку всяку... Наче як пушечне м'ясо. Забайкальці — це були вже схожі на бурятів, але високі люди. Буряти були такі маленькі, як діти, всі казали, десь метр п'ятдесят — метр шістдесят, і виглядали, як, наче, по 15—16 років. Вони катались на велосипедах тут по селах, по дворах, і казали: «О, мамка не знаєт, а я здесь на велике ганяю». Оце сонцезахисні окуляри накрали і катались на велосипедах. І оце так по багатьох розповідях. Ну, росіяни... Був спецназ дуже сильний тут, який, скажем, які захвачували якісь об'єкти. Теж до людей залітали, перевіряли, шукали «Бандеру» вони, шукали «нациків». Отаке якесь... Створювали атмосферу таку, що вони наче «рятують» нас. А ще були з такими нашивками миротворці, які ходили вже після того, як пройшли буряти, пройшли росіяни, як пройшли кадирівці. Ходили оці «миротворці», які заходили в будинок або в квартиру, і запитували: «Может вам што-то надо?». Оні приходілі, оні даже снімали обувь. «Может, вам што-то надо? Ми же прішли вас спасать» [...]. І взагалі, по тим звірствам, які робилися, це були буряти, по розповідях людей, вони були як реально одичавше плем'я, яке гвалтувало, яке катувало. От вони по цих гвалтуваннях, катуваннях — оце вони були. Значить, у нас тут в Дружнях (село в Бучанському р-ні Київської обл. — С. М.) вони хотіли організувати публічний будинок. Значить, організували будинок, де ніхто не жив. Вони взагалі виганяли людей з будинків, але хотіли собі організувати такий собі шинок, скажем, як на нашій мові. Настягали туди алкоголя і хотіли забирать туди жінок з будинків, ходили по будинках. Якщо чоловік не віддавав дружину, то вони вбили чоловіка, за коси її витягували, і їх не хвилювало [...].

Записано 6 серпня 2023 р. у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.

Респондентка Н., 1967 р. нар.

(родом із с. Малин Житомирської обл., за освітою еколог).

Шифр експедиції: Е11/Київ-2023 (06.08.2023)

Записала та підготувала до друку С. Маховська

Надійшло / Received 11.03.2024

“...KADYROVITES GO FROM HOUSE TO HOUSE,
THROW GRENADES INTO BASEMENTS, CUT PEOPLE
AND RAPE THEM”: THE (UN)KNOWN STORY
OF THE BORODIANKA URBAN-TYPE SETTLEMENT
OCCUPATION IN SPRING 2022

The purpose of the research is to supplement the source base of oral history testimonies about the survival conditions of Kyiv region residents during the Russian occupation in February — March 2022 in the Borodianka urban-type settlement, Bucha district in particular. At the beginning of the full-scale invasion, Borodianka was among the settlements along the route of the Russian offensive on Kyiv. The locals first found themselves in the epicenter of the fighting, and in March 2022, they were occupied. The behavior of the invaders, who included many Kadyrovites, was particularly cruel, so the testimonies of the surviving Borodianka residents can serve as an additional source of information about Russia’s war crimes in Ukraine.

The main research method was interviews based on a questionnaire developed and tested in 2022—2023 during the oral history testimonies recording in the Chernihiv region. Considering the behavior specifics of the various enemy military formations (Kadyrovites, Buryats, Russians, etc.) in different regions of Ukraine, an expanded version of the questionnaire was used to interview respondents in the Kyiv region. The interview below contains eyewitness accounts of numerous occupants’ atrocities in Borodianka, the experience of civilians meeting them, mutual assistance between the villagers in complete isolation, the psycho-emotional reactions of the older generation who witnessed World War II to the current war, etc. **The scientific novelty** lies in the introduction of oral history evidence of life under occupation, siege, and active hostilities in the Kyiv region during the first months of the Russian full-scale invasion. **Conclusions.** The documented materials are an important component of the source base of the modern history of Ukraine during the Russo-Ukrainian war, in particular, in the segment of evidence about the peculiarities of self-organization of the population in the conditions of military life and Russian crimes against the civilian population.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine, oral history, occupation, war everyday life, Kyivshchyna (Kyiv region), Borodianka urban-type settlement.*